

A Comparative Study of the Position of the Prophet's Household (AS) in the Works of Historians of Islamic Denominations Especially in the Early Centuries AH¹

Mahdi Khazayi*

Mohammad Sepehri** Asghar Ghaedan***

(Received on: 2019-04-12; Accepted on: 2019-12-11)

Abstract

The great interest of the followers of different Islamic denominations in *Ahl al-Bayt* (the Prophet's household) has not prevented the emergence of differences regarding the determination of their examples and place among Muslim scholars. These differences, which have an ideological and political basis, have been effective in the field of Islamic historiography. Despite the fact that most Muslim historians deal with the issue of *Ahl al-Bayt*, the historical texts differ from each other in terms of definition and scope of examples, preemption in compilation, the number of works, as well as the method and goals of raising the issue. We believe that Shiite historians, in addition to being pioneers in writing about this topic, have also produced more works. While the followers of the Sunni denominations have paid more attention to the personal and moral virtues of *Ahl al-Bayt*, the Shia historians, especially the Imamis, in their historical texts, in addition to expressing the personal and moral virtues, have highlighted their social status and the issue of Imamate and leadership. The use of theological foundations by Shiite historians in the historiography of *Ahl al-Bayt* and the focus of Sunnis on historical reports are other distinctions in this regard, which show that the compilations on this issue were influenced by the ideological and political conditions of different geographical regions in the Islamic society.

Keywords: Ahl al-Bayt, Historiography, Islamic Denominations, Shia, Sunni.

1. This article is taken from: Mahdi Khazayi, "Convergence and Divergence in the History of Islam and Its Reflection in Historical and Geographical Texts from the Beginning to the End of the 4th Century AH", 2019, PhD Thesis, Supervisor: Mohammad Sepehri, Faculty of Quran and Hadith Sciences, University of Islamic Denominations, Tehran, Iran.

* Assistant Professor, Department of Islamic Teachings, Payame Noor University, Tehran, Iran (Corresponding Author), mahdi1358kh@yahoo.com.

** Professor, Department of History, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran, m-sephri-history@iiu.ac.ir.

*** Associate Professor, Department of History and Culture of Islamic Nations, University of Tehran, Tehran, Iran, qaedan@ut.ac.ir.

بررسی مقایسه‌ای جایگاه اهل بیت (ع) در آثار مورخان مذاهب

اسلامی، به‌ویژه در قرون اولیه هجری^۱

مهدی خزایی*

محمد سپهری** اصغر قائدان***

[تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۱/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۹/۲۰]

چکیده

علاقه فراوان پیروان مذاهب اسلامی به اهل بیت (ع) مانع از بروز اختلاف درباره تعیین مصادیق و جایگاه ایشان در بین عالمان مسلمان نشده است. این اختلافات که مبنای عقیدتی و سیاسی دارد در حوزه تاریخ‌نگاری اسلامی نیز مؤثر بوده است. با وجود پرداختن عموم مورخان مسلمان به موضوع اهل بیت، متون متقدم تاریخی از لحاظ تعریف و تحدید مصادیق، سبقت در تدوین آثار، تعداد آثار و نیز از منظر شیوه و اهداف مطرح‌کردن این موضوع با یکدیگر اختلاف دارند. ما معتقدیم مورخان شیعه علاوه بر پیش‌گام‌بودن در نگارش درباره این موضوع، تعداد آثار بیشتری نیز به وجود آورده‌اند. در حالی که پیروان مذاهب اهل سنت بیشتر به فضایل فردی و اخلاقی اهل بیت توجه کرده‌اند، مورخان شیعه، به‌ویژه امامیه، در متون تاریخی‌شان علاوه بر مطرح‌کردن فضایل فردی و اخلاقی، بیشتر جایگاه اجتماعی و مسئله امامت و رهبری ایشان را برجسته کرده‌اند. استفاده مورخان شیعه از مبانی کلامی در تاریخ‌نگاری اهل بیت و تمرکز اهل سنت بر گزاره‌های تاریخی از دیگر تمایزات در این باره است که نشانگر تأثیرپذیری تدوین این موضوع از اوضاع و احوال عقیدتی و سیاسی مناطق مختلف جغرافیایی در جامعه اسلامی است.

کلیدواژه‌ها: اهل بیت (ع)، تاریخ‌نگاری، مذاهب اسلامی، شیعه، اهل سنت.

۱. برگرفته از: مهدی خزایی، همگرایی و واگرایی در تاریخ اسلام و بازتاب آن در متون تاریخی و جغرافیایی از ابتدا تا پایان قرن چهارم هجری، رساله دکتری، استاد راهنما: محمد سپهری، دانشکده علوم قرآن و حدیث، دانشگاه مذاهب اسلامی، تهران، ایران، ۱۳۹۸.

* استادیار گروه معارف، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول) mahdi1358kh@yahoo.com
** استاد گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، تهران، ایران m-sephri-history@iaua.ac.ir

*** دانشیار گروه تاریخ و فرهنگ ملل اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران qaedan@ut.ac.ir

مقدمه

نخستین منبعی که از تعبیر «اهل البیت» در زمره معارف اسلامی نام برده، قرآن کریم و در ضمن توصیه به برخی از اصول اخلاقی و احکام اسلامی و در آیه معروف به «تطهیر» است. این آیه می‌فرماید: «وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا» (احزاب: ۳۳). علاوه بر این آیه، در برخی آیات دیگر^۱ بدون ذکر تعبیر «اهل بیت»، از خویشاوندی با رسول خدا (ص) به عنوان منقبتی در ردیف دیگر مناقب مطرح شده در قرآن، مانند سبقت در اسلام و ایمان، هجرت، جهاد و فداکاری در راه شریعت همراه با داشتن بصیرت یاد شده است (معارف و دیگران، ۱۳۸۷: ۱۰۷-۱۲۸). اما نکته مهم درباره موقعیت ممتاز آیه ۳۳ سوره احزاب راجع به اهل بیت این است که از سویی آیه می‌گوید اراده خداوند بر دوری ایشان از آلودگی قرار گرفته، و از سویی دیگر این آیه در بیان مصادیق عینی «اهل بیت» صراحت ندارد. این واقعیت باعث بروز اختلاف در تعیین مصادیق «اهل بیت» در بین محدثان، مورخان و متکلمان شده است (اشراقی و لنکرانی، ۱۳۶۹: ۳۰-۵۲).

گذشته از اختلافات عقیدتی فرقی اسلامی در تعیین مصادیق «اهل بیت»، همچنین برخی پژوهشگران از تأثیر منافع سیاسی حاکمان با هدف کم‌رنگ‌شدن نقش محوری افراد منتسب به این خاندان در تاریخ اسلام سخن گفته‌اند. به نظر این دسته از محققان، نمونه‌هایی مانند بی‌مهری در نگارش روایات مربوط به آنها در دوره خلفای راشدین و پس از آن، و نیز منقبت‌سازی برای خلفا و برخی افراد خاص در دوره بنی‌امیه و بنی‌عباس، برای تنزل جایگاه اهل بیت در مقایسه با دیگران، به‌ویژه درباره امام علی (ع)، نمونه‌هایی از این مسئله است (جعفری، ۱۳۹۲: ۳۸۳؛ دوری، ۲۰۰۷: ۶۱). بنابراین، از جمله موضوعاتی که در تاریخ‌نگاری اسلامی پس از سیره پیامبر (ص) و در ارتباط با ایشان، محل توجه پیروان مذاهب اسلامی بوده، مسئله اهل بیت، تعیین مصادیق و جایگاهشان است. اهمیت بحث از این موضوع به گونه‌ای است که در منابع حدیثی شیعیان کوتاهی در شناخت آنها مایه گمراهی دانسته شده

است (کلینی، ۱۳۸۷: ۱۴۳/۱). اهداف منابع تاریخ اسلام در روند تاریخ‌نگاری اهل بیت از دیگر نکاتی است که می‌توان بررسی کرد، زیرا ادعا شده است که اهل سنت بیشتر با هدف تمجید از اخلاق و شخصیت اهل بیت (ع) آثاری درباره ایشان تدوین کرده‌اند، اما شیعیان علاوه بر اظهار لطف و ارادت به آنها، غالباً با هدف تثبیت جایگاه رهبری آنها به تدوین این‌گونه آثار درباره اهل بیت (ع) دست زده‌اند (مصطفی، ۱۹۸۳: ۶۰/۱). این نظریه غیرمستقیم به تأثیرپذیری منابع تاریخی از دیدگاه‌های سیاسی اشاره دارد.

از این‌رو مسئله این پژوهش بررسی مقایسه‌ای چگونگی بازتاب تاریخ اهل بیت و موضوعات، زمینه‌ها و حواشی مرتبط با آن در متون تاریخ‌نگاری اسلامی در قرون اولیه هجری است. به عبارت دیگر، این پژوهش در پی روشن‌شدن این مسئله است که مورخان مذاهب اسلامی تعاریف، رویکردها، ضرورت‌ها و اهداف بحث از موضوع اهل بیت در تاریخ‌نگاری اسلامی در قرون اولیه را چگونه بازتاب داده‌اند. البته به واسطه پیوستگی تاریخ‌نگاری و علم حدیث در تاریخ اسلام، برای تبیین بهتر موضوع بعضاً نیاز است از منابع حدیثی و دیدگاه‌های محدثان در این زمینه نیز بهره بگیریم. همچنین، می‌کوشیم به این پرسش‌ها پاسخ دهیم که: عوامل مؤثر در توجه مورخان مذاهب اسلامی به موضوع اهل بیت چیست؟ اشتراکات و افتراقات منابع تاریخ اسلام درباره موضوع اهل بیت کدام است؟ نقش سیاست در تاریخ‌نگاری اهل بیت چگونه است؟ تأثیر اختلافات مذهبی بر روند تاریخ‌نگاری اهل بیت در قرون اولیه چگونه است؟

با وجود توجه گسترده عالمان مذاهب اسلامی به موضوع اهل بیت و مطرح‌شدن مباحث گسترده درباره فضایل، مناقب و همچنین تأکید بر ابعاد حدیثی، فقهی، تربیتی و اخلاقی ایشان در پژوهش‌های معاصر، این پژوهش‌ها به‌ندرت موضوع اهل بیت را از جهت جایگاهش در روند تاریخ‌نگاری اسلامی مطالعه کرده‌اند. در این باره برخی پژوهشگران به جمع‌آوری فهرست تمامی آثار تدوین‌شده در موضوع اهل بیت و امامت اقدام کرده‌اند که طبعاً آثار تاریخ‌نگارانه را نیز شامل می‌شود. این‌گونه تلاش‌های کتاب‌شناختی برای شناسایی تعداد، سبک و رویکرد آثار تدوین‌شده در قرون متقدم مفید، و شایسته تقدیر و ستایش

بررسی مقایسه‌ای جایگاه اهل بیت (ع) در آثار مورخان ... / ۳۷

است. کتاب‌های *اهل البیت فی المكتبة العربیة* (طباطبایی، ۱۴۱۷) و *معجم ما کتب عن الرسول و اهل البیت* (رفاعی، ۱۳۷۱) از این نمونه‌ها است.

همچنین، محققان در دهه‌های اخیر پژوهش‌هایی در این زمینه انجام داده‌اند. مثلاً حسن اصغریور کتاب‌شناسی مناقب‌نگاری اهل بیت تا پایان قرن سوم را در مقاله‌ای معرفی کرده است (اصغریور، ۱۳۸۸). سید محمد نورالاهی در مقاله «بررسی و نقد دیدگاه طبری نسبت به اهل بیت» (نورالاهی، ۱۳۸۵) دیدگاه وی درباره اهل بیت را بررسی کرده است. مجید معارف و دیگران در مقاله «اخبار مناقب اهل بیت میراث مشترک امت» اشتراکات مذاهب درباره اهل بیت پیامبر (ص) را در زمینه‌های مختلفش بیان کرده‌اند (معارف و دیگران، ۱۳۸۷). در همین زمینه، محمدجواد واعظی مقاله «بررسی تطبیقی گزارش منابع منتخب از فضایل ائمه اطهار» را نوشته است (واعظی، ۱۳۹۵). علی‌رضا میرزایی نیز مقاله «مفهوم اهل بیت و شمول مصداقی آن از منظر علمای اهل سنت» را در نقد دیدگاه عالمان و محدثان اهل سنت راجع به مصداق اهل بیت نوشته است (میرزایی، ۱۳۹۷).

چنان‌که از عناوین این پژوهش‌ها آشکار است، توجه به موضوع اهل بیت بیشتر از زاویه مباحث کلامی و حدیثی بوده است. در پژوهش حاضر ضمن احترام به فعالیت‌های علمی انجام‌شده درباره موضوع اهل بیت و بهره‌بردن از آنها، می‌کوشیم موضوع اهل بیت را با تأکید بر جنبه تاریخ‌نگاری و با بررسی مقایسه‌ای آثار تاریخ‌نگاران مسلمان بررسی کنیم. در حقیقت، بررسی و روشن کردن انگیزه‌ها، تعاریف، روش‌ها و اهداف مورخان در تاریخ‌نگاری اهل بیت، هدف اساسی این پژوهش است. روش پژوهش در این تحقیق کتاب‌خانه‌ای و مبتنی بر نقل و تحلیل منابع و متون اسلامی، به‌ویژه منابع تاریخی، و همچنین بررسی پژوهش‌های معاصر در این حوزه است.

مصداق «اهل بیت»

نخستین مؤلفه‌ای که باید در این مبحث بررسی شود، تعیین مصداق «اهل بیت» از نگاه مورخان متقدم است. اختلاف مسلمانان قرن اول هجری در تعیین مصداق «اهل بیت»

مطرح شده در قرآن کریم از اختلافات موجود در این موضوع است. این اختلاف دیدگاه در قرن‌های بعد ادامه یافته و در تدوین متون حدیثی، تفسیری و سپس تاریخی نیز بازتاب داشته است. از این رو بررسی تعاریف لغوی و اصطلاحی درباره تعبیر «اهل بیت» می‌تواند در فهم بهتر دیدگاه‌های مورخان و تأثیرش بر چگونگی تدوین آثارشان در این زمینه کمک کند.

برخی مورخان اهل سنت، درباره تعیین مصداق «اهل بیت» پیامبر (ص)، به معنای لغوی نظر داشته‌اند و «اهل بیت» را بر اساس معنای دو لغت «اهل» و «بیت»، اهل و ساکنان خانه، شامل همسر، فرزندان و همچنین سایر افراد حاضر در خانه دانسته‌اند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۹۶؛ ابن فارس، بی تا: ۹۳). برخلاف این دسته، مورخان شیعه معنای «اهل بیت» را غیر از ساکنان خانه پیامبر (ص) دانسته و مطرح‌شدن تعبیر «اهل بیت» و اشاره‌نشدن به اهل بیوت، علی‌رغم تعدد زوجات پیامبر، را تأییدی بر صدق ادعایشان دانسته‌اند. در تعریف شیعه افرادی که از نظر علمی، عملی و صفات برجسته و اخلاق نبوی شایستگی شمول در بیت پیامبر (ص) را داشته باشند، اهل بیت ایشان به شمار می‌آیند. با این تعریف، برخی افراد از ساکنان بیوت پیامبر (ص) در اهل بیت ایشان وارد یا خارج می‌شوند. همچنین، «عترت پیامبر (ص)» که مترادف «اهل بیت» ایشان نیز دانسته شده، به صورت گسترده در منابع شیعیان و در موقعیت‌هایی نظیر مباحثه، کسا، حدیث سفینه، حدیث ثقلین محل توجه قرار گرفته و مصادیق مشخصی را در نظر دارد (طبرسی، ۱۴۰۳: ۳۸۰/۲؛ طوسی، ۱۴۱۴: ۲۵۹). با توجه به گرایش‌های مختلف پیروان مذاهب اسلامی درباره تعاریف لغوی و اصطلاحی «اهل بیت»، رویکردهای اصلی مورخان درباره تعیین مصداق «اهل بیت»، که البته بر مبانی و زمینه‌های اعتقادی و سیاسی مبتنی بوده و در منابع حدیثی و کلامی نیز نمود یافته است، چنین است:

۱. گروهی از اهل سنت با استناد به اینکه قرینه جمله‌های قبل و بعد از آیه ۳۳ سوره احزاب مختص همسران پیامبر (ص) است، معتقدند همسران ایشان اهل بیت او هستند (ابن کثیر، ۱۴۱۹: ۳۶۴/۶).

بررسی مقایسه‌ای جایگاه اهل بیت (ع) در آثار مورخان ... / ۳۹

۲. برخی از اهل سنت با توسعه دیدگاه قبل، اهل بیت را شامل همسران پیامبر (ص) و نیز علی بن ابی طالب، فاطمه، حسن و حسین (ع) دانسته‌اند (همان: ۳۶۷/۶).

۳. بعضی از پیروان مذاهب اسلامی در قرن اول هجری همه وابستگان پیامبر (ص) از جمله همسران، فرزندان، نزدیکان، غلامان و کنیزان ایشان را اهل بیت خوانده‌اند (قرطبی، ۱۴۱۷: ۱۱۸/۱۴).

۴. عده‌ای نیز در این باره کسانی را که صدقه بر آنها حرام است، اهل بیت دانسته و از این جهت پسران عبدالمطلب، یا به عبارت دقیق‌تر، آل‌علی، آل‌عقیل، آل‌جعفر و آل‌عباس را «اهل البیت» خوانده‌اند (نخبات الدولة العباسیة، ۱۳۹۱: ۸۵؛ جعفری، ۱۳۹۲: ۹۵؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۹: ۳۶۹/۶). از طرفداران این نظریه در دوره‌های متأخر می‌توان به ذهبی (متوفای ۷۴۸ ه.ق.) اشاره کرد. وی با قراردادن آل‌علی و آل‌عباس در جایگاه اهل بیت پیامبر (ص) با توجه به درگیری‌هایشان در مسئله حاکمیت، براءت مسلمانان از هر یک از این دو خاندان را موجب براءت از آل‌محمد (ص) دانسته‌است، زیرا هر دو از خاندان پیامبر (ص) و اهل بیتش به شمار می‌روند و از این جهت ضمن قائل شدن به براءت‌نجستن از آنها، طلب مغفرت برای همه آنها را خواستار شده‌است (ذهبی، ۱۴۱۱: ۳۰۴/۱۸).

۵. دیدگاه دیگر در این باره رأی شیعیان امامی است. متکلمان و مفسران شیعه و به تبعشان مورخان این مذهب، همچنین به اتفاق برخی از پیروان مذاهب اهل سنت، اهل بیت پیامبر (ص) را منحصر در اصحاب کسا شامل علی بن ابی‌طالب، فاطمه، حسن و حسین (ع) دانسته و روایات متعددی را در تأیید این دیدگاه از امامان شیعه (ع) و از منابع حدیثی اهل سنت نقل کرده‌اند (طبرسی، ۱۴۰۳: ۳۸۰/۲؛ طوسی، ۱۴۱۴: ۲۵۹).

بنابراین، آشکار است که تعیین مصداق واحد و محل اتفاق درباره اهل بیت از دیدگاه مورخان به‌سختی ممکن است؛ اما علی‌رغم اختلاف دیدگاه‌های مطرح‌شده درباره شمول آیه تطهیر بر مصادیقش، بررسی‌ها نشان می‌دهد دیدگاه انحصار اهل بیت در اصحاب کسا، در

بین عامه مسلمانان شیعه و سنی مقبولیت و شیوع بیشتری دارد (ذهبی، ۱۴۱۱: ۳۷۰/۱۸؛ طوسی، بی‌تا: ۲۳۹/۸؛ رفیعی، ۱۳۸۰: ۴۶۵/۱۰). گرچه شیوه مورخان و محدثان اهل سنت در نقل و تحلیل تاریخ اهل بیت و هدف از تدوین آثار درباره‌شان یکسان نیست و گاه راجع به مصادیق مذکور اختلافات گسترده‌ای دارند، حجم بسیار وسیعی از مطالب منابع تاریخی درباره تاریخ و مناقب اهل بیت (اصحاب کسا) در آثار این محدثان و مورخان وجود دارد و بسیاری از آنها در علاقه و محبت به اصحاب کسا مشهور بوده‌اند (نورالاهی، ۱۳۸۵: ۸۷-۱۰۴؛ عزیزی و دیگران، ۱۳۸۰: ۷۷/۱، ۳۸۷، ۳۹۶، ۴۰۵). از این رو می‌توان گفت دیدگاه انحصار اهل بیت در اصحاب کسا مقبول‌ترین دیدگاهی است که مورخان مسلمان به آن توجه کرده‌اند. البته بر اساس دیدگاه امامیه درباره وجود امامان نخستین شیعه و حتی ائمه دوازده‌گانه (ع) در زمره اهل بیت، با استناد به حدیث نبوی (ص) (کلینی، ۱۳۸۷: ۵۰۳/۱)، می‌توان تاریخ‌نگاری امامت در بین مورخان شیعی را نوعی تاریخ اهل بیت نیز دانست. از این رو در ادامه این پژوهش از منابع تاریخ امامت در کنار تاریخ اهل بیت سخن خواهد رفت.

عوامل مؤثر بر تدوین تاریخ‌نگاری اهل بیت (ع)

بی‌شک محبت عامه مورخان مسلمان به خاندان اهل بیت پیامبر (ص) و اقدام برای ثبت تاریخ و تقرب به ایشان، اساسی‌ترین عاملی بوده است که همگان را به فعالیت در این حوزه از تاریخ‌نگاری ترغیب می‌کرد. اما علاوه بر آن، نکته مهم این است که مطرح‌شدن موضوع امامت و جانشینی اهل بیت (ع) پس از پیامبر (ص) از سوی فرقه شیعه در مقابل نظریه خلافت مقبول اهل سنت، باعث می‌شد تاریخ‌نگاری اهل بیت حساسیت ویژه‌ای داشته باشد. چراکه در طرف مقابل دیدگاه شیعی، حاکمیت‌های سیاسی و مورخان وابسته به آنها بودند که برای اثبات دیدگاه سیاسی‌شان و حذف رقیب و نوعاً برای محوکردن برخی مناقب اهل بیت یا دست‌کم جلوگیری از توجه شایسته به تاریخ زندگی ایشان حرکت می‌کردند (معارف و دیگران، ۱۳۸۷: ۱۱۴). در مباحث تاریخی شیعیان درباره اهل بیت و ائمه (ع)، موضوعاتی از قبیل اثبات شایستگی آنها برای تصدی رهبری جامعه اسلامی،

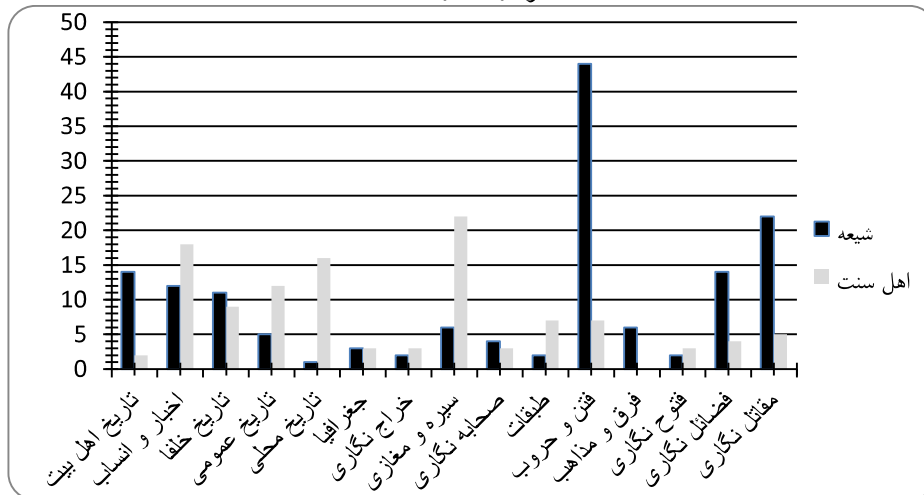
اثبات وجود نص، انتقاد از صحابه به علت نوع مواجهه با اهل بیت (ع) و به نوعی انتقاد از خلفا یا همان مطاعن وجود داشت که اساساً مقبول دستگاه حاکمیت واقع نمی‌شد (جعفریان، ۱۳۸۱: ۲۰). از این رو وجود حساسیت‌های حاکمیتی عاملی بود که سبب می‌شد در نوع نگاه مورخان شیعه و اهل سنت به تاریخ‌نگاری اهل بیت (ع) تفاوت‌هایی وجود داشته باشد. به همین علت است که بخشی از گزارش‌ها در ارتباط با زندگانی اهل بیت، و بیشتر درباره امامان دوازده‌گانه (ع)، در متون تاریخی غیرشیعیان در هاله‌ای از ابهام است. در حالی که در دوره زمانی مطالعاتی این مقاله، شیعیان و اهل سنت آثار متعددی درباره شخصیت‌های مختلف در موضوعات تاریخ خلفا، تاریخ صحابه و سایر زمینه‌های مربوط نوشته‌اند، حتی به نام برخی از ائمه دوازده‌گانه در متون مرتبط با آنها اشاره نشده است. با توجه به وجود قدرت سیاسی جریان اهل سنت در قرون اولیه، گذشته از برخی تک‌نگاری‌ها و آثار محدود که به صورت خاص و بیشتر از منظر مذهبی و کلامی از این موضوع بحث کرده است، دست‌کم تا اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم هجری نمی‌توان کتابی را معرفی کرد که به شکل خاص و مستقل تاریخ و شرح حال زندگی اهل بیت و امامان شیعه (ع) را ذکر کرده باشد (داداش‌نژاد، ۱۳۸۶: ۴۵-۸۸؛ کربلایی پازوکی، ۱۳۸۴: ۱۹۵-۲۰۹). بنابراین، گذشته از علاقه به خاندان پیامبر (ص)، وجود اختلاف نظرهای عقیدتی و حساسیت‌های سیاسی در دوره اموی و عباسی از عوامل مهم و مؤثر در حوزه تاریخ‌نگاری اهل بیت به شمار می‌رود.

سبقت در تدوین تاریخ مستقل اهل بیت (ع)

از جمله نکات مهم در بررسی مقایسه‌ای تاریخ‌نگاری اهل بیت (ع) پیشگامی شیعیان در تدوین آثار مستقل در این باره است. علی‌رغم مشارکت شیعیان و اهل سنت در تدوین بسیاری از موضوعات تاریخ‌نگاری مانند سیره و معازی، فتن و حروب، تاریخ صحابه، و با عنایت به دل‌بستگی عامه مسلمانان اهل سنت به خاندان پیامبر (ص)، جالب است که شیعیان غالب آثار تاریخی مستقل درباره این موضوع را، به‌ویژه در چهار قرن اول هجری، نوشته‌اند و مورخان شیعه در این زمینه نقش بسیار فعال‌تری در مقایسه با مورخان اهل سنت

داشته‌اند. بررسی آماری انجام‌شده در این پژوهش نیز صحت این ادعا را تأیید می‌کند. گرچه محدثان و مورخان اهل سنت در قالب سایر موضوعات و قالب‌های تاریخ‌نگاری مانند تواریخ عمومی، طبقات و مقاتل بخش‌هایی از زندگی اهل بیت و امامان شیعه (ع) را شناسانده‌اند، در مقایسه با مورخان شیعه آثار مستقل کمتری تدوین کرده‌اند. بنابراین، بررسی مقایسه‌ای انجام‌شده گویا است که پیدایش مذهب شیعه و امتداد مسیر اعتقادی و سیاسی‌اش، که به نوعی مستلزم توجه به برخی موضوعات و مباحث ویژه مانند غدیر، رحلت پیامبر (ص)، سقیفه و نیز معرفی اهل بیت و ائمه (ع) به عنوان رهبران جامعه می‌شد، باعث شده است نخستین آثار مستقل درباره این موضوع در بین مورخان شیعی به نگارش درآید. از سوی دیگر، با وجود محبت جماعت اهل سنت به اهل بیت (ع)، علاقه‌نداشتن دستگاه حاکمیت سیاسی جامعه اسلامی در قرون اولیه به فعالیت در این عرصه، عامل مؤثر دیگری در این خصوص به شمار می‌آید. از این جهت می‌توان اذعان کرد شیعیان برای توجه خاص و مستقل به این بخش از گزارش‌های تاریخ اسلام انگیزه‌های قوی‌تری داشته‌اند. نمودار زیر که از بررسی متون تاریخی در برهه زمانی چهار قرن اول هجری به دست آمده، گویای نقش فعال پیروان مذاهب شیعه در تدوین آثار با موضوع اهل بیت است.

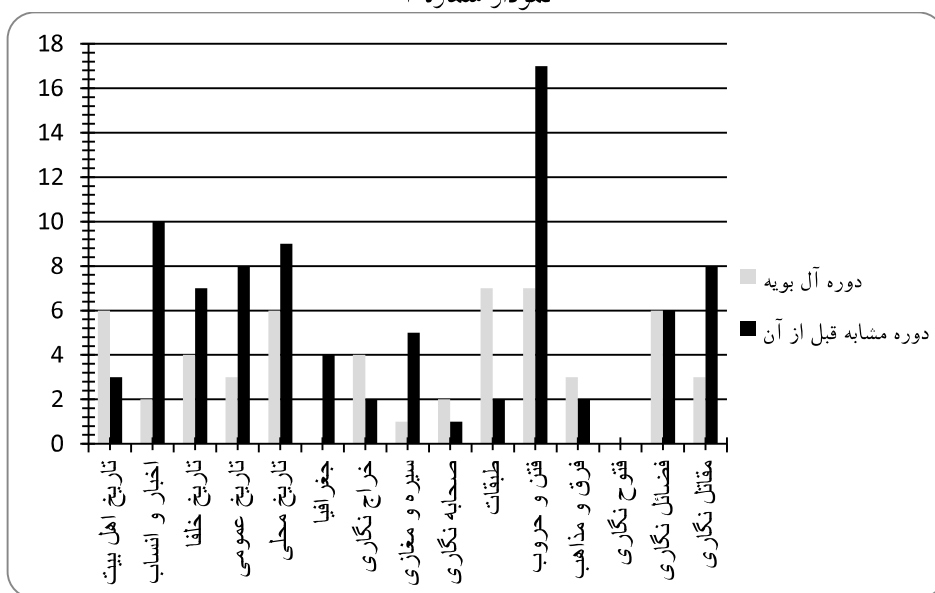
نمودار شماره ۱

بررسی مقایسه‌ای جایگاه اهل بیت (ع) در آثار مورخان ... / ۴۳

همچنین، بررسی آماری انجام شده نشان می‌دهد این انگیزه‌ها در زمان سیطره دولت شیعی آل‌بویه (۳۲۰-۴۴۷) مجال و اقبال بیشتری برای تدوین در این موضوع به دست آورده است (شاکری، ۱۳۸۶: ۹۰).

نمودار شماره ۲

اشتراک و افتراق متون در تاریخ‌نگاری اهل بیت

بررسی مقایسه‌ای متون موجود تاریخ‌نگاری در موضوع اهل بیت و ائمه (ع) گویای وجود عوامل همگرا و واگرای متأثر از جریان‌های سیاسی، کلامی، اعتقادی و مذهبی در تاریخ اسلام است که در این بخش تحلیلشان می‌کنیم. بررسی تعداد متون تاریخ‌نگاری اهل بیت در مقایسه با متون حدیثی گویای این واقعیت است که توجه تاریخ‌نگاران شیعه به این موضوع بسیار کمتر از تلاش‌های محدثان است. از این‌رو ملاحظه تلاش گسترده محدثان و فقهای مذاهب شیعه برای حفظ اخبار اهل بیت (ع)، و همچنین نگرش دفاعی و دین‌باورانه به بررسی گزاره‌های تاریخی در این حوزه مهم است. بنابراین، برخلاف روش اهل سنت

که در گزارش‌هایشان در متون تاریخ‌نگاری اهل بیت و ائمه (ع) بیشتر به روایات تاریخی‌شان تکیه دارند، تقریباً بیشتر آثار تدوین‌شده این حوزه در بین شیعیان، رویکرد کلامی و اعتقادی را به عنوان یکی از روش‌های اساسی خود دنبال می‌کند و در واقع اثبات جانشینی آنها پس از پیامبر (ص) مهم‌ترین هدف شیعیان در این زمینه است (شاکری، ۱۳۸۶: ۹۱-۹۳؛ صفری فروشانی، ۱۳۸۶: ۱۶۶، ۱۷۳). این تفاوت رویکرد در این بخش از تاریخ‌نگاری اسلامی از مقایسه منابع این حوزه که مورخان یا فقها نوشته‌اند، کاملاً روشن می‌شود و از این جهت بهره‌برداری از این متون نیازمند شناخت مبانی و زمینه‌های عقیدتی نویسندگان آنها است. مثلاً برای مقایسه اختلاف رویکرد تاریخی یا اعتقادی این متون می‌توان به منابعی همچون *تاریخ اهل البیت (جهضمی، ۱۴۱۰)*، *الارشاد (مفید، ۱۳۸۸)* و *عیون اخبار الرضا (ع) (صدوق، بی‌تا)* مراجعه کرد (شاکری، ۱۳۸۶: ۹۱-۹۳؛ صفری فروشانی، ۱۳۸۶: ۱۶۶، ۱۷۳).

با توجه به انگیزه‌های اعتقادی شیعیان در این حوزه از تاریخ‌نگاری، طبیعی است بتوان چند مؤلفه اصلی را نیز ذیل این حوزه از تاریخ‌نگاری بررسی کرد. همان‌طور که گفتیم، مهم‌ترین عامل در این حوزه تلاش شیعیان برای اثبات امامت خاندان پیامبر (ص) با استفاده از گزاره‌های تاریخی و کلامی است. علاوه بر تأکید به وجود نص، بیان روایاتی مانند حدیث یوم الدار، لیلۃ المیت، وصیت رسول خدا (ص) به امام علی (ع) و صدها روایت و واقعه حدیثی تاریخی دیگر، بخشی از تلاش‌های شیعیان برای احقاق حقوق از دست رفته خود است (مفید، ۱۴۱۶: ۴۹/۱؛ مسعودی، ۱۳۸۴: ۱۱۷، ۱۲۲، ۱۲۴). تدوین‌کنندگان شیعی تاریخ اهل بیت (ع)، همچنین با مطرح کردن معجزات و رویکردهای فرابشری، با استفاده از حوزه تاریخ و کلام نیز در انجام‌دادن این کار کوشیده‌اند. از این رو گذشته از بیان تاریخ، مطرح کردن معجزات و کرامات اهل بیت و ائمه (ع) در تدوین آثار با عنوان «دلایل» نیز در این حوزه برجستگی ویژه‌ای دارد. ولایت‌داشتن بر موجودات، دیدن اعمال بندگان و سخن‌گفتن با فرشتگان از جمله معجزات مطرح‌شده است (مفید، ۱۴۱۶: ۲۱۳/۱-۲۱۴؛ صفری فروشانی، ۱۳۸۶: ۱۷۸-۱۸۱). البته اثبات جایگاه امامت با مطرح کردن معجزات ائمه (ع) به دست شیعیان از جمله چیزهایی است که اهل سنت در مقابلش واکنش نشان داده و این

بررسی مقایسه‌ای جایگاه اهل بیت (ع) در آثار مورخان ... / ۴۵

قبیل روایات را برگرفته از اندیشه غالیان دانسته‌اند. ظاهراً این نقد از نظر فقهای تاریخ‌نگار شیعه نیز به دور نبوده است، زیرا برخی از آنها ضمن بیان معجزات ائمه (ع) با تأکید بر اهمیت عقل و احتجاجات عقلی، به شدت با اندیشه غالیان شیعه مخالفت کردند. تذکر این نکته ضروری است که تناقض برخی از مطالب این متون با مسلمات تاریخی و احیاناً جعل مطالب درباره فضایل ائمه (ع)، از جمله زمینه‌هایی است که پژوهشگران و منتقدان شیعه نیز در آن ورود کرده، و نقدهایی را در این خصوص مطرح کرده‌اند (صدوق، بی‌تا: ۲۰۳/۲؛ شاکری، ۱۳۸۶: ۱۹۵؛ صفری فروشانی، ۱۳۸۶: ۱۸۲).

از جمله مؤلفه‌های دیگری که در بررسی مقایسه‌ای منابع تاریخ اهل بیت و امامت به‌وفور به چشم می‌خورد، بحث از موضوعات اختلافی شیعه و سنی درباره حوادث تاریخی است، موضوعاتی نظیر ایمان ابوطالب، واقعه غدیر، فدک، سقیفه و بیعت تحمیلی برای ابوبکر، تخلف‌کنندگان از سپاه اسامه (طبری، ۱۴۱۵: ۱۱۶/۱، ۴۷۰، ۴۶۵، ۵۰۱؛ شاکری، ۱۳۸۶: ۹۴؛ هلالی، ۱۳۸۹: صفحات مختلف؛ مفید، ۱۳۸۸: ج ۱-۲، صفحات مختلف). در حالی که شیعیان مطرح کردن این‌گونه موضوعات را بخش جدایی‌ناپذیری از تاریخ اهل بیت و ائمه (ع) دانسته‌اند و از تاریخ و کلام نیز برای اثباتشان بهره برده‌اند، اهل سنت توجه گسترده راویان و منابع شیعی به این موضوعات را تلاش اغراق‌آمیز پیروان این مذهب برای ترویج مذهب شیعه و همچنین مصداقی از دورشدن شیعیان از توجه به موضوع سیره پیامبر (ص) ارزیابی کرده‌اند (محمد نور ولی، ۱۴۱۷: ۲۹۳-۲۹۴). البته علی‌رغم اهمیت ابعاد اعتقادی شیعیان راجع به این بخش از موضوعات تاریخ‌نگاری، اوضاع و احوال زمانی و مکانی و نیز موقعیت مذهبی، اجتماعی و سیاسی مؤلفان باعث شده است پرداختن به موضوعات اختلافی در منابع با شدت و ضعف باشد (کربلایی پازوکی، ۱۳۸۴: ۲۱۶). از این‌رو این نکته مهم است که تاریخ‌نگاری مبتنی بر نیاز و مطالبه عصر و نسل و نیز اوضاع و احوال سیاسی-مذهبی جامعه، در تدوین منابع تاریخ اهل بیت و ائمه (ع) در این دوره زمانی اثرگذار بوده است. بررسی شیوه شیخ مفید (متوفای ۴۱۳ ه.ق.) در مطرح کردن مباحث تاریخی به عنوان یکی از شخصیت‌های مهم در عرصه تاریخ‌نگاری شیعیان، در آثار مختلف

تاریخ‌نگاری او تفاوت این رویکردها را آشکار می‌کند. در حالی که او در کتاب الارشاد موضوعات اختلافی بین شیعه و اهل سنت را به تفصیل مطرح و بررسی می‌کند، در کتاب مسار الشیعه فقط به تقویم تاریخ اشاره می‌کند و از ورود به مباحث اختلافی می‌پرهیزد. افزون بر آن، نگرش مبتنی بر وحدت اسلامی در برخی منابع این حوزه و نیز در استفاده این مؤلفان شیعه از منابع و روایات اهل سنت مشهود است (مفید، بی‌تا: صفحات مختلف؛ جهضمی، ۱۴۱۰: ۶۸-۸۸، ۹۱-۱۱۷).

نکته جالب توجه دیگر اینکه مورخان اهل سنت از تدوین آثار مستقل با موضوع تاریخ اهل بیت (ع) استقبال کمتری داشته‌اند. گذشته از برخی تک‌نگاری‌های اهل سنت درباره این موضوع، که منابع کتاب‌شناسی به آنها اشاره کرده و در حال حاضر نیز غالباً در دسترس نیستند (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۳۳، ۱۹۹، ۳۲۷، ۳۶۶، ۶۶۱)، تاریخ و سیره اهل بیت و به تبعش تاریخ ائمه شیعه (ع) در منابعی همچون کتاب‌های طبقات‌نگاری، انساب و تواریخ عمومی مطرح شده است. علی‌رغم این مطلب، متقابلاً پژوهشگران شیعه درباره محتوا و سبک و سیاق گزارش‌های آنها نقدهای متعددی وارد کرده‌اند. بنابراین، می‌توان اذعان داشت اساساً در شیوه و هدف گزارش‌های اهل سنت با شیعیان اختلاف وجود دارد. اختلاف در حجم اطلاعات این‌گونه متون درباره اهل بیت (ع) به‌ویژه درباره فضایلشان، توجه به ائمه نخستین و بحث‌نکردن از تاریخ حیات سایر ائمه با دورشدن از محدوده زمانی صدر اسلام (واعظی، ۱۳۹۵: ۷۱)، تحریف یا کتمان برخی از اخبار و صفات آنها از جانب مورخانمانند طبری، و گزارش‌دهی بر اساس توجه به منافع حاکمیت و با هدف کم‌رنگ کردن نقش خاندان پیامبر (ص) در تاریخ اسلام (نورالاهی، ۱۳۸۵: ۸۷-۱۰۴؛ جعفری، ۱۳۹۲: ۱۶۷)، تلاش برای مطرح کردن رویکردی همراه با موافقت و تعامل بین امام علی (ع) و شیخین در گزارش حوادث دوره پس از رحلت پیامبر (ص) (همان: ۷۸) از جمله نقدهایی است که پژوهشگران شیعه به شیوه جهت‌دار گزارش‌های تاریخی مورخان اهل سنت در متونشان درباره اهل بیت (ع) مطرح کرده‌اند.

از سوی دیگر، در باب محتوا، اهل سنت نیز با دیدگاه‌هایی درباره مطالب و رویکردهای مطرح‌شده به وسیله مورخان شیعه، باب نقد را در این حوزه گشوده‌اند. این‌گونه نقدها که

بررسی مقایسه‌ای جایگاه اهل بیت (ع) در آثار مورخان ... / ۴۷

از نظر زمانی نیز مقدم بر ایرادهای شیعیان به اهل سنت در حوزه تاریخ‌نگاری اهل بیت است، نمونه‌هایی مانند اعتقاد شیعه به عصمت برای غیر پیامبر (ص) (قاضی عبدالجبار، ۱۴۲۷: ۵۲۸/۲)، تأثیرگذاری غالبان شیعه بر گزارش‌ها در حوادثی مانند مؤاخات پیامبر (ص) و امام علی (ع)، واقعه غدیر و بسیاری از مناسبت‌های دیگر را شامل می‌شود. همچنین، متهم کردن شیعیان به غلو در گزارش‌های تاریخ اهل بیت و امامت، مانند آنچه در ذکر حوادث کربلا یا در معرفی شخصیت برخی ائمه آمده، از جمله نقدهای دیگری است که اهل سنت در این باره مطرح کرده‌اند. سرخی آسمان در روز عاشورا، وجود خون در زیر سنگ‌ها در آن روز، حرکت اسرای کربلا با شتر برهنه نمونه‌هایی از این دست است که اغراق‌های شیعه در این حادثه دانسته شده است (محمد نور ولی، ۱۴۱۷: ۲۹۳، ۲۹۹، ۳۰۵، ۳۸۰-۲۸۳).

در بررسی مقایسه‌ای تاریخ اهل بیت و ائمه (ع) در منابع شیعه و اهل سنت نمی‌توان از اشتراکات غافل بود. علاقه ویژه به خاندان اهل بیت و ائمه (ع) از این اشتراکات است. مثلاً گرایش‌های ضداموی زبیر بن بکار (متوفای ۲۵۶ ه.ق.) و همچنین تمایلات علوی و ارادتش به اهل بیت (ع) باعث شد اخبار فراوانی را درباره امام علی (ع)، سفارش‌های رسول خدا (ص) برای جانشینی ایشان و موضوع نص و وصایت، که از ویژگی‌های اعتقادی و موضوعات مطرح‌شده در منابع شیعی است، و نیز حمایت‌های انصار از جانشینی امام علی (ع) در سقیفه بیان کند (زبیر بن بکار، ۱۳۸۶: ۳). تکیه برخی مورخان شیعه بر راویان و منابع اهل سنت درباره تاریخ ائمه، بهره‌برداری از آن متون و استناد به آنها (صدوق، ۱۳۹۵: ۱۹۹، ۱۷۲، ۲۰۰، ۳۹۳، ۵۷۶؛ کربلایی پازوکی، ۱۳۸۴: ۲۵۳)، هماهنگی رئوس مطالب شیعیان و اهل سنت در گزارش برخی حوادث مثل حادثه کربلا و تکیه بر گزارش‌های راویان مشترک در حوزه تاریخ اهل بیت (ع) (جعفری، ۱۳۹۲: ۲۵۳؛ عزیزی و دیگران، ۱۳۸۰: ۳۳۰/۱) نمونه‌هایی از همگرایی متون شیعه و اهل سنت درباره تاریخ اهل بیت و ائمه (ع) است.

فضایل‌نگاری و مناقب‌نگاری اهل بیت و ائمه (ع)

فضایل و مناقب‌نگاری اهل بیت و ائمه (ع) بخش دیگری از متون اسلامی در دوره موضوع

بررسی این پژوهش است که می‌توان ذیل تاریخ اهل بیت و ائمه (ع) آن را بررسی کرد. بررسی انجام‌شده نشان می‌دهد علاقه مورخان مذاهب اسلامی به فعالیت در مبحث فضایل‌نگاری بیش از توجه آنها به موضوع تاریخ‌نگاری اهل بیت در شکل خاصش بوده است. فعالیت این دسته از فضایل‌نگاران اهل بیت ضمن تک‌نگاری‌ها و آثار مستقل و همچنین در قالب سایر موضوعات تاریخ‌نگاری تدوین شده است (اصغری‌پور، ۱۳۸۸: ۱۳۰-۱۵۳). بنابراین، در حالی که سبقت و کثرت تدوین آثار در حوزه تاریخ‌نگاری اهل بیت به مورخان شیعی مربوط است، در حوزه فضایل و مناقب‌نگاری، گذشته از عالمان شیعی که به فضایل و مناقب اهل بیت و ائمه (ع) اهتمام و عنایت ویژه داشته‌اند، محدثان و مورخان اهل سنت نیز گرچه به شیوه و هدفی واحد با فضایل و مناقب آنها رفتار نکرده‌اند، اما به هیچ وجه از ذکر فضایل و مناقبشان غفلت نکرده و همراه با شیعیان در این زمینه فعالیت داشته‌اند. از این رو می‌توان موضوع فضایل‌نگاری اهل بیت را از جمله موقعیت‌های همگرا و مشترک در تاریخ‌نگاری اهل بیت دانست. بررسی مآخذ کتاب‌شناسی گویای تلاش مورخان مسلمان در این حوزه و وجود زمینه انسجام و همگرایی اسلامی حول محور ارزشمند اهل بیت است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳۵۳-۳۷۷، ۵۵۰-۶۱۹).

اما نکته مهم در این باره انگیزه پیروان مذاهب اسلامی از مطرح‌کردن فضایل و مناقب اهل بیت و ائمه (ع) است. با عنایت به اینکه بخش کثیری از گزاره‌های مطرح‌شده در این باره در منابع شیعه و اهل سنت یکسان و مشابه است، باید تأکید کرد که هدف اساسی اهل سنت از گزارش فضایل و مناقب، تمجید از این خاندان و احترام به آنها است. حال آنکه شیعیان عموماً از بیان مطالب گوناگونشان در این باره هدفی جز اثبات ولایت و امامت آنها نداشته‌اند. بنابراین، با توجه به این بررسی مقایسه‌ای باید اشاره کرد که مطالعه فضایل و مناقب اهل بیت (ع) در منابع شیعیان و اهل سنت نیازمند توجه به این مبنای اساسی و تفاوت در اهداف نگارش آنها است (مصطفی، ۱۹۸۳: ۳۶۶/۱). تلاش برای رویارویی با اندیشه‌های مخالفان، پاسخ‌گویی به شبهات مطرح‌شده درباره اهل بیت و احتمالاً احساس تکلیف شرعی در بیان حقایق مد نظر شیعه از اهدافی بوده که در تدوین تاریخ اهل بیت از

نظر شیعیان به دور نمانده است، چراکه حجم گسترده تبلیغات حکومتی و ضدشیعی و بدگویی‌هایی که به‌ویژه از امام علی (ع) می‌شد، باعث شد شیعیان در مقام پاسخ‌گویی برآیند، و ضمن بیان فضایل آنها بر اثبات حقوقشان نیز اصرار داشته باشند (ولوی، ۱۳۸۱: ۲۱۷). در حالی که اهل سنت در بیان مناقب اهل بیت، با تکیه بر فضایل آنها در قرآن، به صورت خاص به امام علی (ع)، حسن اخلاق و علم ایشان (ابن مردویه، ۱۴۲۲: ۲۲۱-۳۵۱، ۴۷-۹۵؛ کلابی، بی‌تا: ۳۳۶)، شرافت نسب و قرابت با پیامبر اسلام (ص)، زهد و تقوا، سخنان پیامبر (ص) درباره ایشان، سخاوت و شجاعت او بیشتر توجه کرده‌اند (ابن حنبل، ۱۴۳۳: ۱۰۹-۳۷۱؛ بستی سجستانی، بی‌تا: ۶۷، ۹۳، ۱۰۷، ۱۱۱). گرچه اهل سنت و حتی برخی از عالمان فرقه‌های شیعه غیر از امامیه، مانند محمد بن سلیمان کوفی زیدی (متوفای ۳۲۰ ه.ق.)، این دسته از فضایل را به اهل بیت و ائمه (ع) نخستین منحصر کرده و بیشتر شرافت نسب و قرابت زمانی با پیامبر (ص) را ملاک قرار داده و از بحث از فضایل و مناقب سایر ائمه خودداری کرده‌اند (کوفی، ۱۴۲۳؛ واعظی، ۱۳۹۵)، محدثان و مورخان شیعه با تأکید بر نص و اثبات امامت ائمه دوازده‌گانه و اشاره به علم امام، گذشته از ذکر فضایل فردی و اخلاقی ایشان، بخش مهمی از کتاب‌های فضایل را به بیان معجزات اهل بیت و امامان (ع) اختصاص داده‌اند. حتی برخی از آنها ترجیح داده‌اند تمامی مناقب ائمه (ع) را در قالب معجزات و آن هم برای همه ائمه دوازده‌گانه گزارش کنند. محمد بن جریر بن رستم طبری آملی (متوفای اوایل قرن پنجم ه.ق.) با نگارش کتاب *نوادیر المعجزات* چنین کرده است.^۲ معجزاتی از قبیل سخن‌گفتن و ارتباط با فرشتگان، فهم زبان حیوانات و پرندگان، اطلاع از اعمال و نیت بندگان از جمله اینها است (ابن‌عقده، ۱۴۲۴: ۱۵۱، ۵۱؛ صفار، ۱۴۰۴: ۲۶۹، ۳۷۳، ۳۴۷، ۴۲۴، ۴۵۱، ۴۸۴).

با استناد به این مطالعه مقایسه‌ای باید گفت علی‌رغم عنایت ویژه مورخان مسلمان در توجه به مناقب اهل بیت و ائمه (ع)، به نظر می‌رسد رویکرد اهل سنت بیشتر معطوف به فضایل خانوادگی، معنوی و اخلاقی آنها است و به سخن‌گفتن از مناقب نظامی، سیاسی و موضوع ولایت درباره آنها علاقه چندانی ندارند، در حالی که شیعیان علاوه بر مطرح کردن

ابعاد منقبتی، جایگاه سیاسی و رهبری آنها در جامعه را نیز به صورت گسترده مد نظر داشته‌اند. توجه بیشتر ابن سعد به مناقب امام حسن (ع) درباره ویژگی‌های فردی و احتمالاً به واسطه صلح ایشان با معاویه، و تناسب نداشتن با مناقبی که برای امام حسین (ع) ذکر کرده، نمونه‌ای از این مطلب است (واعظی، ۱۳۹۵: ۵۸-۶۹). برخی پژوهشگران معاصر معتقدند فضایل‌نگاری اهل بیت و ائمه (ع) نزد اهل سنت در راستای تعدیل عقول و تألیف قلوب جماعت شیعه و اهل سنت و برای مهار فضای افراط در اعتقادات فریقین انجام شده است. اینکه احمد بن حنبل (متوفای ۲۴۱ ه.ق.) فضایل حضرت علی (ع) را تدوین کرد نیز در همین راستا ارزیابی شده است. البته این دیدگاه منکر علاقه و محبت ذاتی اهل سنت به اهل بیت نیست (هدایت‌پناه، ۱۳۸۳: ۲۱۴).

مبحث دیگر درباره مناقب‌نگاری اهل بیت و ائمه (ع)، رشد استقلال و تفکیک متون مناقب‌نگاری پس از قرن دوم هجری است. در حالی که در قرن دوم تعداد آثار مستقل تدوین‌شده کمتر از ده اثر است، بررسی آماری انجام‌شده در این پژوهش مقایسه‌ای گویای آن است که در قرن سوم و چهارم تعداد مناقب‌نگاری‌ها چندین برابر شده است (نک: طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳۷۷-۳۵۳، ۶۱۹-۵۵۰؛ اصغرپور، ۱۳۸۸: ۱۵۰). احتمالاً از سویی دیدگاه ملازم عباسیان از ابتدای قرن سوم هجری و نفوذ ایرانیان در دستگاه خلافت، و از سوی دیگر قدرت‌یابی دولت‌های شیعی مانند آل‌بویه در قرن چهارم هجری (۳۲۰-۴۴۷) در این خصوص بی‌تأثیر نبوده است. چنان‌که قبلاً نیز گفتیم، علاقه عباسیان به قراردادن خاندان خود و آل‌عباس در زمره اهل بیت پیامبر (ص) و بهره‌مندی مادی، معنوی و سیاسی از نقل مناقب و فضایل اهل بیت، باعث تمایل و تشویق آنها به فعالیت در این زمینه بوده است.

نتیجه

بر اساس پژوهش انجام‌شده درباره بررسی مقایسه‌ای مصادیق و جایگاه اهل بیت (ع) در متون متقدم تاریخ‌نگاری اسلامی و توجه به اشتراکات و افتراقات، به این نتیجه می‌رسیم که:

۱. تعریف و تحدید متفق‌القولی از مصادیق «اهل بیت» در متون تاریخی وجود ندارد و مورخان بر اساس دیدگاه‌های اعتقادی یا سیاسی آن را تعریف کرده‌اند. در عین حال نظریه انحصار مصادیق «اهل بیت» در اصحاب کساء، بسیار بیشتر در بین مورخان شیعه و اهل سنت شایع است و می‌توان آن را نظریه غالب در این زمینه دانست.
۲. شیعیان در نگارش تاریخ اهل بیت پیشگام بوده‌اند. به نظر می‌رسد روی خوش نشان‌دادن حاکمیت به این کار و اینکه شیعیان جایگاه امامت و رهبری اهل بیت را مطرح می‌کردند، باعث می‌شد مورخان اهل سنت فعالیت چندانی در این حوزه نداشته باشند. بنابراین، تدوین آثار در این موضوع تابعی از علایق و اوضاع و احوال مذهبی، سیاسی، زمانی و مکانی بوده است.
۳. شیعیان و اهل سنت نقش فعال‌تری در حوزه فضایل و مناقب‌نگاری اهل بیت (ع) در مقایسه با تاریخ‌نگاری صرف ایشان ایفا کرده‌اند. البته اهداف عالمان مذاهب اسلامی از فعالیت در این عرصه یکسان نیست.
۴. تأثیر دیدگاه‌های فقهی و کلامی در تاریخ‌نگاری اهل بیت (ع) به دست شیعیان بسیار گسترده بوده و تعداد کثیری از آثار در موضوع اهل بیت (ع) به دست فقهای مورخ تدوین شده است.
۵. مطرح کردن معجزات، بیان برخی گزارش‌های اغراق‌آمیز، و همچنین موضوع عصمت اهل بیت (ع) از سوی شیعیان در متون تاریخ اهل بیت وارد شده، اما مورخان اهل سنت ضمن نقد آنها کوشیده‌اند با دوری از این مطالب بر گزاره‌های تاریخی تأکید کنند.

پی‌نوشت‌ها

۱. «وَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْ بَعْدِ وَ هَاجَرُوا وَ جَاهَدُوا مَعَكُمْ فَأُولَئِكَ مِنْكُمْ وَ أُولُو الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» (انفال: ۷۵)؛ «ذَلِكَ الَّذِي يَبَشِّرُ اللَّهُ عِبَادَهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمَلُوا الصَّالِحَاتِ قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ وَ مَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حَسَنًا إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ» (شوری: ۲۳).

۲. وی غیر از محمد بن جریر طبری صاحب تفسیر و تاریخ مشهور است. همچنین، گفته می‌شود غیر از

محمد بن جریر طبری، عالم شیعه و صاحب کتاب المسترشده، است (نک: طبری، ۱۴۲۷).

منابع

قرآن کریم.

ابن بابویه قمی (صدوق)، محمد بن علی (۱۳۹۵). *کمال‌الدین و تمام النعمة*، تصحیح: علی‌اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

ابن بابویه قمی (صدوق)، محمد بن علی (بی‌تا). *عیون اخبار الرضا (ع)*، تصحیح: مهدی لاجوردی‌زاده، تهران: جهان.

ابن حنبل، احمد بن محمد (۱۴۳۳). *فضائل امیر المؤمنین علی بن ابی طالب (ع)*، تحقیق و تصحیح: سید عبدالعزیز طباطبایی، قم: دارالتفسیر.

ابن عقده، احمد بن محمد (۱۴۲۴). *فضائل امیر المؤمنین (ع)*، تحقیق: عبد الرزاق محمد حسین حرز الدین، قم: دلیل ما.

ابن فارس، احمد (بی‌تا). *معجم مقاییس اللغة*، تحقیق: شهاب‌الدین ابو عمرو، بیروت: دار الفکر للطباعة والنشر.

ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۹). *تفسیر القرآن العظیم*، تحقیق: محمد حسین شمس‌الدین، بیروت: منشورات محمد علی بیضون، ج ۶.

ابن مردویه، احمد بن موسی (۱۴۲۲). *مناقب علی بن ابی طالب (ع) و ما نزل من القرآن فی علی*، تحقیق: عبد الرزاق محمد حسین حرز الدین، قم: دار الحدیث.

اخبار الدولة العباسیة (۱۳۹۱). تحقیق: عبد العزیز دوری، عبد الجبار مطلبی، بیروت: دار طلیعة للطباعة والنشر.

اشراقی، شهاب‌الدین؛ لنکرانی، محمدفاضل (۱۳۶۹). *اهل‌البيت (ع)*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی. اصغرپور، حسن (۱۳۸۸). «کتاب‌شناسی تاریخی مناقب‌نگاری اهل بیت (ع) از آغاز تا پایان قرن سوم»، در: *مشکات*، ش ۱۰۲، ص ۱۳۰-۱۵۳.

بستی سجستانی، اسماعیل بن احمد (بی‌تا). *المراتب فی فضائل امیر المؤمنین و سید الوصیین علی بن ابی طالب (ع)*، قم: دلیل ما.

جعفری، حسین محمد (۱۳۹۲). *تشیع در مسیر تاریخ*، ترجمه: محمدتقی آیت‌اللهی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

جعفریان، رسول (۱۳۸۱). *حیات فکری و سیاسی امامان شیعه (ع)*، قم: انصاریان.

جهضمی، نصر بن علی (۱۴۱۰). *تاریخ اهل‌البيت (ع)*، تحقیق: محمدرضا حسینی جلالی، قم: آل‌البيت لاحیاء التراث.

داداش‌نژاد، منصور (۱۳۸۶). «تاریخ‌نگاری شیعیان در سده‌های نخستین»، در: *نامه تاریخ‌پژوهان*، ش ۱۰، ص ۴۵-۸۸.

دوری، عبد‌العزیز (۲۰۰۷). *مقدمه فی تاریخ صدر الاسلام*، بیروت: مرکز دراسات الوحدة العربیة. ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۱۱). *تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر والاعلام*، تحقیق: عمر عبد السلام تدمری، بیروت: دار الکتب العربی، ج ۱۸.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲). *مفردات فی الفاظ القرآن*، تحقیق: صفوان عدنان داوودی، بیروت: دار الشامیة.

رفاعی، عبد الجبار (۱۳۷۱). *معجم ما کتب عن الرسول و اهل البيت (ع)*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

رفیعی، علی (۱۳۸۰). «اهل بیت»، در: *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۰، زیر نظر: کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

زبیر بن بکار (۱۳۸۶). *الاخبار الموقفیات*، ترجمه و تحقیق: اصغر قائدان، تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.

شاکری، مریم (۱۳۸۶). «تاریخ‌نگاری فقها و متکلمان شیعی در دوره آل‌بویه»، در: *نامه تاریخ‌پژوهان*، ش ۱۰، ص ۸۹-۱۱۴.

صفار، محمد بن حسن (۱۴۰۴). *بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ص)*، تصحیح: محسن کوجه‌باغی تبریزی، قم: کتاب‌خانه آیت‌الله مرعشی نجفی.

صفری فروشانی، نعمت‌الله (۱۳۸۶). «بررسی دو اثر تاریخ‌نگاری شیخ صدوق (ره)»، در: *نامه تاریخ‌پژوهان*، ش ۱۰، ص ۱۶۶-۲۰۷.

طباطبایی، سید عبد‌العزیز (۱۴۱۷). *اهل البيت (ع) فی المكتبة العربیة*، قم: مؤسسه آل‌البتی (ع) لاحیاء التراث.

طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳). *الاحتجاج*، تصحیح: محمد تقی موسوی خراسان، مشهد: نشر المرتضی، ج ۲.

طبری، محمد بن جریر بن رستم (۱۴۱۵). *المسترشد فی الامامة امیر المؤمنین علی بن ابی طالب*، تحقیق: احمد محمودی، تهران: مؤسسه الثقافة الاسلامیة لکوشان‌بور.

طبری، محمد بن جریر بن رستم (۱۴۲۷). *نوادیر المعجزات فی مناقب الائمة الهداة*، تصحیح: باسم محمد اسدی، قم: دلیل‌ما.

طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴). *الامالی*، قم: دار الثقافة.

بررسی مقایسه‌ای جایگاه اهل بیت (ع) در آثار مورخان ... / ۵۵

- طوسی، محمد بن حسن (بی‌تا). *العهرست*، قم: منشورات الشریف الرضی.
- عزیزی، حسین؛ و دیگران (۱۳۸۰). *راویان مشترک؛ پژوهشی در بازشناسی راویان مشترک شیعه و اهل سنت*، قم: بوستان کتاب.
- قاضی عبد الجبار، احمد بن عبد الجبار (۱۴۲۷). *تشبیه دلائل النبوة*، تحقیق: عبد الکریم عثمان، قاهره: دار المصطفی للطباعة والنشر.
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۴۱۷). *الجامع لاحکام القرآن*، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- کربلابی پازوکی، علی (۱۳۸۴). «نقش اندیشه‌های کلامی در تاریخ‌نگاری مسلمانان»، در: *اندیشه نوین دینی*، ش ۳، ص ۱۹۵-۲۱۹.
- کلابی، عبد الوهاب بن حسن (بی‌تا). *مناقب الامام علی ابن ابی طالب (ع)*، بیروت: دار الاضواء.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۷). *الکافی*، قم: دار الحدیث.
- کوفی، محمد بن سلیمان (۱۴۲۳). *مناقب الامام امیر المؤمنین علی بن ابی طالب (ع)*، تحقیق: محمد باقر محمودی، قم: مجمع احیاء الثقافة الاسلامیة.
- محمد نور ولی، عبد العزیز (۱۴۱۷). *اثر التشیع علی الروایات التاريخية فی القرن الاول الهجری*، المدینة النبویة: دار الخضیری للنشر والتوزیع.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۴). *اثبات الوصیة للامام علی بن ابی طالب (ع)*، قم: انصاریان.
- مصطفی، شاکر (۱۹۸۳). *التاریخ العربی والمورخون*، بیروت: دار العلم للملایین، ج ۱.
- معارف مجید: سلیمانی، داوود؛ حیدری نسب: علی رضا (۱۳۸۷). «اخبار مناقب اهل بیت (ع) میراث مکتوب امت»، در: *مقالات و بررسی‌ها*، ش ۸۸، ص ۱۰۷-۱۲۸.
- مفید، محمد بن محمد (۱۳۸۸). *الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*، ترجمه: امیر خان بلوکی، قم: تهذیب.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۶). *الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*، بیروت: آل البيت لاحیاء التراث.
- مفید، محمد بن محمد (بی‌تا). *مسار الشیعة فی مختصر تواریخ الشریعة*، تحقیق: مهدی نجف، قم: المؤتمر العالمی لالغیة الشیخ المفید.
- میرزایی، علی رضا (۱۳۹۷). «مفهوم اهل بیت (ع) و شمول مصداقی آن از منظر علمای اهل سنت»، در: *پژوهش‌نامه مذاهب اسلامی*، س ۵، ش ۹، ص ۴۱-۵۵.
- نورالاهی، سید محمد (۱۳۸۵). «بررسی و نقد دیدگاه و روش طبری در تاریخ نسبت به اهل بیت (ع)»، در: *علوم اسلامی*، س ۱، ش ۴، ص ۸۷-۱۰۴.

۵۶ / پژوهش‌نامه مذاهب اسلامی، سال نهم، شماره هفدهم

هدایت‌پناه، محمدرضا (۱۳۸۳). «درآمدی بر شناخت و شکل‌گیری و تطور صحابه‌نگاری ۱»، در: تاریخ

اسلام در آینه پژوهش، س ۱، ش ۴، ص ۱۹۷-۲۳۶.

هلالی، سلیم بن قیس (۱۳۸۹). *اسرار خاندان محمد (ص)*، ترجمه: مهدی صباغی، قم: ارمغان یوسف.

واعظی، محمد جواد (۱۳۹۵). «بررسی تطبیقی گزارش منابع منتخب از فضایل ائمه اطهار»، در: تاریخ

فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۷، ش ۲۲، ص ۵۵-۷۴.

ولوی، علی محمد (۱۳۸۱). «بررسی تأثیر علایق خاندانی و رسوبات اندیشه دینی نومسلمانان بر ضبط

سیره و تاریخ زندگانی پیامبر (ص) قبل از ابن اسحاق»، در: *فصل‌نامه علوم انسانی دانشگاه الزهراء*،

ش ۱۲، ش ۴۳، ص ۲۰۸-۲۳۷.

References

The Holy Quran

Akhbar al-Dawlah al-Abbasiyah (News of Abbasid State). 1972. Researched by Abd al-Aziz al-Dawri & Abd al-Jabbar Motallebi, Beirut: Taliah House for Printing and Publishing. [in Arabic]

Asgharpur, Hasan. 2009. "Ketabshenasi Tarikhi Managhebnegari Ahl Bayt (AS) az Aghaz ta Payan Gharn Sewwom (Historical Bibliography of Virtue Writing about Ahl al-Bayt (AS) from the Beginning to the End of the Third Century)", in: *Meshkat*, yr. 102, pp. 130-153. [in Farsi]

Azizi, Hoseyn; et al. 2001. *Rawiyan Moshtarak: Pajuheshi dar Bazshenasi Rawiyan Moshtarak Shiah wa Ahl Sunnat (Common Narrators: A Research on the Identification of Common Shiite and Sunni Narrators)*, Qom: Book Garden. [in Farsi]

Bosti Sajestani, Ismail ibn Ahmad. n.d. *Al-Marateb fi Fazaal Amir al-Momenin wa Sayyed al-Wasiyin Ali ibn Abi Taleb (AS) (Ranks in the Virtues of the Commander of the Faithful and the Master of the Legatees Ali ibn Abi Taleb)*, Qom: Dalil Ma. [in Arabic]

Dadashnejad, Mansur. 2007. "Tarikhnegari Shiayan dar Sadeh-hay Nokhostin (Historiography of Shiites in the First Centuries)", in: *Historians' Letter*, no. 10, pp. 45-88. [in Farsi]

Dawri, Abd al-Aziz. 2007. *Moghaddamah fi Tarikh Sadr al-Islam (Introduction to the History of Early Islam)*, Beirut: Center for Arab Unity Studies. [in Arabic]

Eshraghi, Shahab al-Din; Lankarani, Mohammad Fazel. 1990. *Ahl al-Bayt (AS) (The Prophet's Household)*, Tehran: Islamic Culture Publishing Office. [in Arabic]

Ghazi Abd al-Jabbar, Ahmad ibn Abd al-Jabbar. 2006. *Tathbit Dalael al-Nobowwah (Establishing the Proofs of Prophecy)*, Researched by Abd al-Karim Othman, Cairo: Al-Mustafa House for Printing and Publishing. [in Arabic]

Ghortobi, Mohammad ibn Ahmad. 1997. *Al-Jame le Ahkam al-Quran (Collection of the Quranic Rules)*, Beirut: Scientific Books House. [in Arabic]

Hedayatpanah, Mohammad Reza. 2004. "Daramadi bar Shenakht wa Sheklgiri wa Tatawwor Sahابه Negari 1 (An Introduction to the Identification, Formation and Development of Writings on Companions 1)", in: *Islamic History in the Mirror of Research*, yr. 1, no. 4, pp. 197-236. [in Farsi]

- Helali, Solaym ibn Ghays. 2010. *Asrar Khandan Mohammad (S) (Secrets of Mohammad's Family)*, Translated by Mahdi Sabbaghi, Qom: Armaghan Yusof. [in Farsi]
- Ibn Babewayh Qomi (Sadugh), Mohammad ibn Ali. 2016. *Kamal al-Din wa Tamam al-Nemah (Completion of the Religion and Perfection of the Grace)*, Edited by Ali Akbar Ghaffari, Tehran: Islamic Books House. [in Arabic]
- Ibn Babewayh Qomi (Sadugh), Mohammad ibn Ali. n.d. *Oyun Akhbar al-Reza (Selected Words of Imam Reza)*, Researched by Mahdi Lajewardizadeh, Tehran: Jahan. [in Arabic]
- Ibn Fares, Ahmad. n.d. *Mojam Maghayis al-Loghah (Dictionary of Comparative Language)*, Researched by Shahab al-Din Abu Amr, Beirut: Thought Institute for Printing and Publishing. [in Arabic]
- Ibn Hanbal, Ahmad ibn Mohammad. 2012. *Fazael Amir al-Momenin Ali ibn Abi Taleb (AS) (The Virtues of the Commander of the Faithful, Ali ibn Abi Taleb)*, Researched by Seyyed Abd al-Aziz Tabatabayi, Qom: Exegesis House. [in Arabic]
- Ibn Kathir, Ismail ibn Omar. 1999. *Tafsir al-Quran al-Azim (Interpretation of the Great Quran)*, Researched by Mohammad Hosayn Shams al-Din, Beirut: Mohammad Ali Bayzun Press, vol. 6. [in Arabic]
- Ibn Mardawayh, Ahmad ibn Musa. 2002. *Managheb Ali Ibn Abi Taleb (AS) wa Ma Nozela men al-Quran fi Ali (AS) (The Virtues of Ali Ibn Abi Talib (AS) and What Was Revealed from the Quran about Him)*, Researched by Abd al-Razzagh Mohammad Hosayn Herz al-Din, Qom: Hadith House. [in Arabic]
- Ibn Oghdah, Ahmad ibn Mohammad. 2004. *Fazael Amir al-Momenin (Virtues of the Commander of the Faithful)*, Researched by Abd al-Razzagh Mohammad Hosayn Herz al-Din, Qom: Dalil Ma. [in Arabic]
- Jafari, Hoseyn Mohammad. 2013. *Tashayyo dar Masir Tarikh (Shiism in the Path of History)*, Translated by Mohammad Taghi Ayatollahi, Tehran: Islamic Culture Publishing Office. [in Farsi]
- Jafariyan, Rasul. 2002. *Hayat Fekri wa Siyasi Imaman Shiah (The Intellectual and Political Life of Shiite Imams)*, Qom: Ansariyan. [in Farsi]
- Jahzami, Nasr ibn Ali. 1990. *Tarikh Ahl al-Bayt (AS) (History of the Prophet's Household)*, Researched by Mohammad Reza Hoseyni Jalali, Qom: Al al-Bayt Institute for Heritage Revival.

- Kalabi, Abd al-Wahhab ibn Hasan. n.d. *Managheb al-Imam Ali Ibn Abi Taleb (Virtues of Imam Ali Ibn Abi Taleb)*, Beirut: Lights House. [in Arabic]
- Karbalayi Pazuki, Ali. 2005. "Naghsh Andisheh-hay Kalami dar Tarikhnegari Mosalmanan (The Role of Theological Thoughts in Muslim Historiography)", in: *New Religious Thought*, no. 3, pp. 195-219. [in Farsi]
- Kolayni, Mohammad ibn Yaghub. 2008. *Al-Kafi*, Qom: Hadith House. [in Arabic]
- Kufi, Mohammad ibn Solayman. 2003. *Managheb al-Imam Amir al-Momenin Ali Ibn Abi Taleb (Virtues of Imam the Commander of the Faithful Ali Ibn Abi Taleb)*, Researched by Mohammad Bagher Mahmudi, Qom: The Revival of Islamic Culture Complex. [in Arabic]
- Maaref, Majid; Soleymani, Dawud; Heydari Nasab, Ali Reza. 2008. "Akhbar Managheb Ahl Bayt (AS) Mirath Maktub Ommat (Narrations on the Virtues of Ahl al-Bayt (AS), Written Heritage of the Community)", in: *Articles and Reviews*, no. 88, pp. 107-128. [in Farsi]
- Masudi, Ali ibn Hosayn. 2005. *Ethbat al-Wasiyah le al-Imam Ali Ibn Abi Taleb (AS) (Demonstration of the Will for Imam Ali Ibn Abi Taleb (AS))*, Qom: Ansariyan. [in Arabic]
- Mirzayi, Ali Reza. 2018. "Mafhum Ahl Bayt (AS) wa Shomul Mesdaghi An az Manzar Olamay Ahl Sonnat (The Concept of Ahl al-Bayt (AS) and Its Exemplary Inclusion from the View of Sunni Scholars)", in: *Journal of Islamic Denominations*, yr. 5, no. 9, pp. 41-55. [in Farsi]
- Mofid, Mohammad ibn Mohammad. 1996. *Al-Ershad fi Marefah Hojajellah ala al-Ebad (Guidance to the Knowledge of the Representatives of God over the People)*, Beirut: Al al-Bayt Institute for Heritage Revival. [in Arabic]
- Mofid, Mohammad ibn Mohammad. 2009. *Al-Ershad fi Marefah Hojajellah ala al-Ebad (Guidance to the Knowledge of the Representatives of God over the People)*, Translated by Amir Khanboluki, Qom: Tahzib. [in Arabic]
- Mofid, Mohammad ibn Mohammad. n.d. *Masar al-Shiah fi Mokhtasar Tawarikh al-Shariah (The Path of Shiism in the Brief History of Sharia)*, Researched by Mahdi Najaf, Qom: Sheikh Mofid Millennium World Congress. [in Arabic]
- Mohammad Nur Wali, Abd al-Aziz. 1997. *Athar al-Tashayyo ala al-Rewayat al-Tarikhyyah fi al-Gharn al-Awwal al-Hejri (The Impact of Shiism on the Historical Narratives in the First Century AH)*, Medina: Al-Khozayri House for Publishing and Distribution. [in Arabic]

- Mostafa, Shaker. 1983. *Al-Tarikh al-Arabi wa al-Mowarrekhun (Arab History and Historians)*, Beirut: House of Knowledge for Millions, vol. 1. [in Arabic]
- Nurelahi, Seyyed Mohammad. 2006. "Barresi wa Naghd Didgah wa Rawesh Tabari dar Tarikh Nesbat be Ahl Bayt (AS) (Tabari's View and Method in History regarding Ahl al-Bayt (AS): Review and Critique)", in: *Islamic Sciences*, yr. 1, no. 4, pp. 87-104. [in Farsi]
- Rafi, Ali. 2001. "Ahl Bayt (The Prophet's Household)", in: *Great Islamic Encyclopedia*, vol. 10, Under the Supervision of Mohammad Kazem Musawi Bojnurdi, Tehran: The Great Islamic Encyclopedia Center. [in Farsi]
- Ragheb Isfahani, Hosayn ibn Mohammad. 1992. *Al-Mofradat fi Alfaz al-Quran (Dictionary of Quranic Terms)*, Researched by Safwan Adnan Dawudi, Beirut: Al-Shamiyah House. [in Arabic]
- Refai, Abd al-Jabbar. 1992. *Mojam Ma Koteba an al-Rasul wa Ahl al-Bayt (AS) (A Collection of Books about the Prophet and His Family)*, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Arabic]
- Safari Forushani, Nematollah. 2007. "Barresi Do Athar Tarikhnegari Sheikh Sadugh (Review of Two Historiographical Works of Sheikh Sadugh)", in: *Historians' Letter*, no. 10, pp. 166-207. [in Farsi]
- Saffar, Mohammad ibn Hasan. 1984. *Basaer al-Darajat fi Fazaal Al Mohammad (S) (Insights Degrees in the Virtues of the Family of Mohammad)*, Researched by Mohsen Kucheh Baghi Tabrizi, Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library. [in Arabic]
- Shakeri, Maryam. 2007. "Tarikhnegari Foghaha wa Motekalleman Shi'i dar Doreh Al Buyeh (Historiography of Shiite Jurists and Theologians during the Period of Buyid Dynasty)", in: *Historians' Letter*, no. 10, pp. 89-114. [in Farsi]
- Tabari, Mohammad ibn Jarir ibn Rostam. 1995. *Al-Mostarshed fi al-Imamah Amir al-Momenin Ali Ibn Abi Taleb (Guide to the Leadership of Ali Ibn Abi Taleb)*, Researched by Ahmad Mahmudi, Tehran: Islamic Culture Foundation of Kushanbur. [in Arabic]
- Tabari, Mohammad ibn Jarir ibn Rostam. 2006. *Nawader al-Mojezat fi Managheb al-Aemmah al-Hodat (Rare Miracles about the Virtues of the Guiding Imams)*, Edited by Basem Mohammad Asadi, Qom: Dalil Ma. [in Arabic]
- Tabarsi, Ahmad ibn Ali. 1983. *Al-Ehtajaj (The Argument)*, Edited by Mohammad Taghi Musawi Khersan, Najaf: Al-Mortaza Press, vol. 2. [in Arabic]

بررسی مقایسه‌ای جایگاه اهل بیت (ع) در آثار مورخان ... / ۶۱

- Tabatabayi, Sayyed Abd al-Aziz. 1997. *Ahl al-Bayt (AS) fi al-Maktabah al-Arabiyyah (The Prophet's Household in the Arabic Library)*, Qom: Al al-Bayt Foundation for Heritage Revival. [in Arabic]
- Tusi, Mohammad ibn Hasan. 1994. *Al-Amali*, Qom: Culture House. [in Arabic]
- Tusi, Mohammad ibn Hasan. n.d. *Al-Fehrest (Lists)*, Qom: Al-Sharif al-Razi Publications. [in Arabic]
- Waezi, Mohammad Jawad. 2016. "Barresi Tatbighi Gozaresh Manabe Montakhab az Fazaal Aemmah Athar (A Comparative Study of the Accounts of Selected Sources on the Virtues of the Infallible Imams)", in: *The History of Islamic Culture and Civilization*, yr. 7, no. 22, pp. 55-74. [in Farsi]
- Walawi, Ali Mohammad. 2002. "Barresi Tathir Alayegh Khandani wa Rosubat Andisheh Dini Nomosalmanan bar Zabt Sireh wa Tarikh Zendegani Payambar (S) Ghabl az Ibn Ishagh (Investigating the Influence of Family Interests and Sediments of Religious Thought of Neo-Muslims on Recording the Life History of the Prophet (S) before Ibn Ishagh)", in: *Humanities Quarterly of Al-Zahra University*, yr. 12, no. 43, pp. 208-237. [in Farsi]
- Zahabi, Mohammad ibn Ahmad. 1991. *Tarikh al-Islam wa Wafayat al-Mashahir wa al-Alam (The History of Islam and the Deaths of Figures and Luminaries)*, Researched by Omar Abd al-Salam Tadmori, Beirut: Arabic Book Institute, vol. 18. [in Arabic]
- Zobayr ibn Bakkar. 2007. *Al-Akhbar al-Mowaffaghiyat (Success Accounts)*, Translated & Researched by Asghar Ghaedan, Tehran: International Publishing Company. [in Arabic]